

Particularisme in de zestiende-eeuwse armenzorg

Een nieuwe verklaring voor de late hervorming in Utrecht?

‘...tot desen Noothulp werden jaerlicx gegeven veel secrete ende groete aelmoessen, soude daaromme goet syn [...] dat totten regimente van desen Noothulp altyts getrouwe luyden gehouden worden, ende dat men indifferentelyck alle aelmoessen in rekeninge stelde, omme suspicie te keeren.’¹

Inleiding

Het bovenstaande citaat van Gerrit van Rennoy, controleur van de boekhoudingen van de armenzorginstellingen in Utrecht, is één van de vele intrigerende aanbevelingen voor de armenzorginstellingen in 1539. Het advies is gericht aan de Armennoodhulp, op dat moment één van de grootste hulpinstanties voor de zogenaamde thuiswonende armen. Aan dit fonds werden blijkbaar aanzienlijke donaties ter beschikking gesteld door anonieme schenkers. De auditeur achtte blijkens het citaat een aantal maatregelen noodzakelijk om wantrouwen of verdachtmakingen van derden te weerleggen.

Aan de analyse van de vroegmoderne Utrechtse armenzorg zijn tot mijn grote verbazing slechts een zeer beperkt aantal wetenschappelijke monografieën gewijd. Het citaat van Rennoy laat immers overduidelijk zien dat er verschillende interessante vragen te stellen zijn. Al in de negentiende eeuw concludeerde de Utrechtse archivaris Samuel Muller Fz. in zijn geschiedenis der fundatiën dat enkele armenzorginstellingen zich in de zestiende eeuw ontwikkelden tot beleggingsfondsen, een ontwikkeling die lang niet altijd in het belang van de armen scheen.²

De door Muller Fz. geworpen handschoen is bij mijn weten nog niet opgepakt. Wel besteedde de Amsterdamse promovenda Llewellyn Bogaers in onderzoek naar de verwevenheid van de katholieke kerk in Utrecht uitgebreid aandacht aan de armenzorg vanaf de late middeleeuwen tot aan de vroegmoderne tijd. Ook zij onderschrijft de noodzaak om het handelen van de betreffende bestuurders aan een uitgebreider onderzoek te onderwerpen. Ook al levert zij zeker geen bewijs van corruptie als regel, haar proefschrift biedt een zeer rijk scala aan analyses en constatering die duidelijk maken dat de zorgmeesters en –beheerders,

¹ J.J. Dodt van Flensburg (red.), *Archief voor de kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht II, Staat der gasthuizen binnen Utrecht, ten tijde van de overdracht der temporaliteit aan keizer Karel den vijfden* (Utrecht 1839-1848) 181.

² S. Muller Fz. *Geschiedenis der fundatiën beheerd door het college van regentender verenigde Gods- en gasthuizen te Utrecht* (Utrecht 1900) 210-255.

bestaande uit regionale adel, kanunniken, geestelijken en vooraanstaande burgers (rijke ambachtlieden en professionele bestuurders) met een grote handelingsvrijheid de fondsen hebben beheerd en dat zij zich daarbij lang niet altijd lieten leiden door de charitatieve en bestuurlijke bepalingen uit de stichtingsakten en de testamenten van de schenkers.³

Een derde onderzoeker die zich verdiepte in de geschiedenis van de Utrechtse armenzorg is de sociaal-economische historica Daniëlle Teeuwen. Zij stelde in één van haar artikelen de boeiende vraag naar de oorzaken van de late reorganisatie van de Utrechtse armenzorg in vergelijking met een aantal vroegmoderne Hollandse steden. Haar conclusie, dat de stedelijke elite om economische en politieke redenen, namelijk uit angst voor de aanzuigende werking van de armenzorg, niet overgingen tot centralisatie van de instellingen zal ik in het vervolg van dit paper ter discussie stellen.⁴

Binnen het bestek van dit onderzoekspaper ontbreekt het mij helaas aan de mogelijkheden om de uitdaging van Muller Fz. en Bogaers aan te nemen. Ik beperk mij in het onderstaande tot het presenteren van een aantal aanwijzingen van het op de eigen belangen gerichte optreden van de Utrechtse armenzorgbestuurders. Vervolgens verken ik of er verband zou kunnen zijn tussen de veronderstellingen van Muller Fz en Bogaers, én het door Teeuwen uitblijven van de reorganisatie. De centrale hypothese van dit onderzoek luidt dan ook dat particularistische motieven van de armenzorgbestuurders een mogelijke verklaring zijn voor de relatief late hervorming van de Utrechtse armenzorg.

Onder particularisme versta ik in dit verband dat de beheerders en toezichhouders hun eigen belangen stelden boven die van de armen, de schenkers en de stad, dat zij een belang hadden bij het zelfstandig blijven van de instellingen en dat zij vasthielden aan de bijzondere voorrechten die de armenzorg in het vroegmoderne Utrecht hen bood. Hiermee passen de Utrechtse bestuurders in de sterk decentraal georiënteerde traditie, die door de Britse kenner van de Nederlandse Gouden Eeuw, Leslie Price, gezien wordt als kenmerkend voor de elite van de vroegmoderne Noord-Nederlandse dorpen, steden, staten, kerkgemeenschappen en vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw ook van de Republiek.⁵

In dit paper introduceer ik aan de hand van feiten en cijfers uit secundaire literatuur eerst de aard en omvang van de vroegmoderne armenzorg in Utrecht. In het tweede deel van het paper zoem ik in op een tweetal Utrechtse armenfondsen om het optreden van de armenbestuurders te illustreren. Hierbij maak ik gebruik van eigen bronnenanalyses, waarbij ik mij vooral door de gegevens uit de onderzoeken van Bogaers en Muller Fz. heb laten

³ Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust: de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008) 497-589.

⁴ Teeuwen, D, 'Van groote zwarigheid der armen deser stadt: de reorganisatie van de armenzorg in Utrecht 1580-1674', in: M.A. van der Eerden (ed.) *Jaarboek oud Utrecht* (Utrecht 2010) 47-65.

⁵ Zie J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Politics of Particularism* (New York 1994).

leiden. Verschillende malen heb ik daarbij ook gebruik gemaakt van de transcripties van de vroeg negentiende-eeuwse bibliotheekamaneus Johannes Jacobus Dodt van Flensburg.

Deel drie beschrijft een drietal historische ontwikkelingen in Utrecht die de roep om de hervorming van én verbeterd toezicht op de armenzorg in Utrecht katalyseerden. In uit 1531 werd een welbekende keizerlijke ordonnantie uitgevaardigd over de armenzorg waarna in Utrecht een onderzoek naar de boekhoudingen van de fundaties volgde. Een halve eeuw later vond de protestantse machtsovername plaats die werd gevolgd door de oprichting van de diaconie. Tegen het einde van de zestiende eeuw gaf het stadsbestuur opdracht tot onderzoek naar de armenzorg in reactie op een oproer en het falen van de bedeling tijdens de zware crisis van 1598.

Het vierde hoofdstuk verkent de mogelijke verklaringen voor de moeizame hervorming van de Utrechtse armenzorg aan de hand van de literatuur, waarna ik tenslotte mijn conclusie en de aanbevelingen voor verder onderzoek presenteer.

I. De aard en omvang van de Utrechtse armenzorg in de zestiende eeuw

De middeleeuwse arme werd als een onderdeel van Gods schepping gezien. Armoede vloeide voort uit God's wil en kon dus niet worden opgelost. De Kerk hield zich onder de invloed van de zeven werken van barmhartigheid bezig met de verlichting van het lot van de armen. Door de toename van het aantal armen en thuislozen in de groeiende stad begonnen vanaf de twaalfde eeuw ook leken zich, naast de informele zorg, op meer structurele wijze voor de armenzorg in te zetten. De Utrechtse historicus René de Kam noemt de verspreiding van ziektekiemen en de kansen op oproer als belangrijkste motieven voor deze begunstigers van de armen.⁶

In Utrecht leidde deze betrokkenheid tot de oprichting van fundaties. De oudsten werden gesticht in de dertiende eeuw. Ook in de zestiende eeuw werden er (nog) tien fundaties opgericht. De instellingen verschilden naar de aard van hun zorgactiviteiten. Twaalf fondsen richtten zich uitsluitend op de uitdeling van geld, voedsel, kleding en turf. De overige instellingen boden onderdak aan zieken, ouderen, krankzinnigen, weeskinderen en reizigers. Deze laatste groep instellingen deelden daarnaast ook af en toe aalmoezen uit. Verschillende Utrechtse gasthuizen maakten in de zestiende eeuw de ontwikkeling door van gasthuis voor passanten naar zieken- of bejaardenhuis, hoewel zij vaak nog een bed voor passanten behielden.⁷ Deze gasthuizen lagen vaak buiten de middeleeuwse stadsmuren. De zorg was uitsluitend bestemd voor de bewoners van de eigen stad.⁸

Vanaf de vijftiende eeuw konden mensen zich in bepaalde huizen ook inkopen. Veel groter in aantal dan deze proveniers waren de door verschillende fundaties beheerde zogenaamde godskamers. Een monografie van De Kam beschrijft vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen. Vaak betrof dit een rijtje van meerdere kleine huisjes onder één dak, bestaande uit een kamer en een zolder. De hofjesvorm kwam in Utrecht opvallend genoeg in tegenstelling tot andere steden niet voor: de woningen stonden aan een steeg of een pleintje. In deze kamers woonden ouderen die zelf niet meer de kost konden verdienen. Zij hadden meestal wat gespaard, woonden gratis en ontvingen zorg, als tegenprestatie werd fatsoenlijk gedrag verwacht. De ondersteuning die de bewoners ontvingen was niet voldoende om van te leven. Na hun dood vervielen hun bezittingen aan de betreffende fundatie. Deze inkomsten werden volgens de De Kam vooral gebruikt voor het opknappen van de huizen.⁹ Rond 1580 waren er in Utrecht minimaal 250 geregistreerde kamers waarin meestal één persoon woonde. In enkele kamers woonde een echtpaar. Sommige woningen werden verhuurd, maar

⁶ René de Kam, *Voor de armen alhier: De geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen* (Utrecht, 1998) 9.

⁷ Zie bijlage I.

⁸ Zie Maarten Prak, 'Armenzorg 1500-1800', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam en Den Haag 1998).

⁹ De Kam, *Voor de armen alhier*, 9.

pas in de tweede helft van de negentiende eeuw nam de verhuur van de woningen de overhand. Naast deze geregistreerde kamers van fundaties stond een onbekend aantal kleine bijwoningen op erven, die ook wel verhuurd werden, en op kerkhoven. In de zestiende eeuw nam het aantal ‘kamers’ opvallend sterk toe.¹⁰ De Utrechtse armenzorg rond 1550 was dus versplinterd en kende een ruim en gevarieerd zorgaanbod.¹¹ In 1580 kende Utrecht dertig verschillende stichtingen voor de armenzorg.¹²

In het zestiende-eeuwse Utrecht kwamen arm en rijk elkaar dagelijks tegen. Van den Hoven van Genderen beschrijft hoe Andries Knijf, een Utrechtse kanunnik en een zeer aanzienlijke inwoner van de stad, die beschikte over invloedrijke contacten in Rome, persoonlijk en te voet voedsel uitdeelde aan een vaste groep armen. Enkele jaren later, in 1478 bedeede hij in zijn testament vijftien armenzorginstellingen en acht hem bekende armen stadsgenoten.¹³

Bij de beantwoording van de vraag waarom de elite van een stad de armenzorg financierde wordt vaak het beeld geschetst dat de armenzorg in de middeleeuwen hoofdzakelijk diende voor de zielenheil van de gever.¹⁴ De Utrechtse archivaris Muller Fz. herkende in de negentiende eeuw dat vrome laatmiddeleeuwse bewoordingen vaak wereldse motieven bevatten.¹⁵ De Kam elimineert deze dichotomie door als mogelijke motieven van stichters van de fundaties te onderscheiden: de eigen zielenheil, liefdadigheid, mededogen, verontschuldiging voor de eigen welvaart, verwerving van aanzien en praktische redenen als het ontbreken van een erfgenaam.¹⁶ De sociaal-wetenschapper Dirk van Damme onderkent een sociale traditie van armenzorg die ouder is dan de religieus-politieke.¹⁷ De Vlaamse historica en archivaris Maréchal toont aan dat de geldinzameling ter ere van de Heilige Geest in de Brabantse steden altijd het initiatief was van leken, zonder betrokkenheid van de kerken.¹⁸ Van de 36 (6 waren in de zestiende eeuw alweer opgeheven) door Bogaers geïdentificeerde Utrechtse instellingen werden dan ook 12 door leken gesticht, 11 door geestelijken, 7 door een collectief (waaronder enkele gilden), van 6 is de stichter onduidelijk.¹⁹

De Utrechtse derdejaarsstudent Bas van Bavel analyseerde in 1987 de stichtingsakten van zes armenzorginstellingen. Hij kwam tot de conclusie dat de praktische organisatie vaak

¹⁰ Bogaers, *Aards*, 510.

¹¹ Zie Teeuwen, *Swaricheyt*, 50.

¹² Zie Bijlage I

¹³ Bram van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt van de macht’, in: De Bruin e.a. (ed.) *Een paradijs van weelde* (Utrecht 2000) 167.

¹⁴ Teeuwen, *Swaricheyt*, 50.

¹⁵ Bogaers, *Aards*, 498.

¹⁶ De Kam, *Voor de armen alhier*, 19.

¹⁷ C.D. van Damme, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-europa (voornamelijk 18e tot begin 19e eeuw)* (Leuven 1990) 92-100.

¹⁸ G. Maréchal, Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden, in: *AGN II* (Haarlem 1980) 273-274.

¹⁹ Bogaers, *Aards*, 510.

de hoofdmoot vormde van de bepalingen in de oorkonden, sociale of religieuze overwegingen worden lang niet altijd genoemd en dan hooguit beknopt.²⁰ Het beheer van de fundaties legden de stichters vaak in handen van familieleden, burgemeesters, notabelen of geestelijken. Zij werden in de meeste gevallen voor het leven benoemd. De stichters zelf behoorden vanzelfsprekend ook bij deze stadselite. Een enkele keer riep een gewone ambachtsman een fundatie in het leven zoals in 1354 de bakker Gijsbert Weddeloep.²¹ In tegenstelling tot in andere steden speelde de grote monnikorden geen dominante rol bij de zorg en het toezicht van de fundaties. En de Utrechtse gilden beperkten zich over het algemeen tot de bezorging van een eervolle begrafenis. Het gilde van de smeden bood als enige een kleine bijdrage aan leden die door een ongeval niet konden werken, dit hield echter al in de vijftiende eeuw op omdat men het gasthuis van het gilde als voldoende voorziening beschouwde: het bood zeven plaatsen voor zieke, arme of oudere meesters of hun weduwen.²²

Het bestuur van vijftien Utrechtse armeninstellingen werden gevormd door leden van een broederschap (de kanunniken). Vijf fundaties kenden een gemengd bestuur van leken en kerkelijken. Het bestuur van de andere instellingen was volledig in handen van leken.²³ De oprichters en erflaters spanden zich in de stichtingsakten en in testamenten in om toekomstig misbruik en verwaarlozing van hun wensen te voorkomen. Vaak werd er daarom een beroep gedaan op het hoogste gezag in de stad: de burgemeesters en de dekens van de kapittels. Ook zouden verschillende fondsen vervallen aan een andere instelling bij nalatigheid van de beheerders, en werd bepaald dat uitdelingen in het openbaar, vaak voor of onmiddellijk na een kerkdienst plaats dienden te vinden. Openbaarheid en de kwaliteit van bestuurders werden door de begunstigers als de belangrijkste waarborgen gezien.²⁴

De in de stichtingsakten bepaalde bestuursvorm bleek in de Utrechtse praktijk echter niet altijd onomstotelijk vast te liggen. Verschillende keren grepen de magistraten in. Bijvoorbeeld in 1571 stelde men een broederschap in voor het melaatsenhuis in de hoop dat de *'...armen beter ende bequamer gedient zullen worden van vele goede eerlycke luyden dan deur eenen singuliere rentmeyster.'*²⁵ Op aandringen van enkele donateurs werd ook het bestuur van het weeshuis, bestaande uit een schepenburgermeester, de domdeken en een nazaat van de stichter in 1561 uitgebreid met kannuniken, geestelijken en stadsbestuurders. Helaas is de reden voor de uitbreiding van dit bestuur onbekend, maar de aanwezigheid van enkele hoogste autoriteiten was blijkbaar geen voldoende garantie voor goed bestuur gebleken en zocht men daarom het heil in een groter college van toezicht.²⁶

²⁰ Bas van Bavel, *Utrechtse gasthuizen en openbare orde* (Utrecht 1987) 6.

²¹ De Kam, *Voor de armen alhier*, 19.

²² Bogaers, *Aards*, 529-531.

²³ *Ibidem* 510-511.

²⁴ *Ibidem* 529; vgl. Bestuurders in Bijlage I.

²⁵ Muller Fz., *Stichtingsbrieven*, 53.

²⁶ *Ibidem* 122.

Belangrijk om te realiseren is dat van de gasthuismeesters een aanzienlijke inzet werd gevraagd: naast het toezicht op de gang van zaken, was men vaak zelf betrokken bij het inkopen of de uitdelingen, men schoot geld voor en hield de administratie bij. De beloning waar men recht op had was beperkt: soms een gift in natura (de meesters van het Heilige Geesthuis ontvingen bijvoorbeeld jaarlijks een varken) en in veel gevallen was er sprake van een jaarlijkse diner.²⁷

De burgemeesters van Utrecht hadden beperkte formele invloed op de gang van zaken bij de armenzorginstellingen in de zestiende eeuw. Zij hielden vanuit hun functie direct toezicht op het Catharijngasthuis en het melatenhuis. Ook waren zij medeverantwoordelijk voor een vijftal andere instellingen, waaronder het Heilige Geesthuis. De armenbestuurders werden in Utrecht in tegenstelling tot sommige steden in Holland gerekruteerd uit gerenommeerde raadsleden en magistraten. Hier was zitting in een college van een armenzorginstelling dus geen opstapje voor een bestuurlijke carrière. Naarmate de zestiende eeuw vorderde werden de bestuurders uit een steeds kleinere kring van regenten gerekruteerd.²⁸

In de zestiende eeuw stelde het stadsbestuur zich terughoudend op: armoede hoorde bij het leven. Alleen in tijden van crisis zijn er af toe in de Utrechtse archieven sporen te vinden van actieve bemoeienis. Over het algemeen kende een laatmiddeleeuwse stad één of enkele stadschirurgijnen, -vroedvrouwen en tijdens epidemieën werden respectievelijke pokken- of pestmeesters aangesteld. Dan werden de gasthuizen buiten de stad als pest- of pokkenhuizen ingericht. In de zestiende eeuw kwamen bepaalde door de stadsoverheid geheven boetes ten bate van de armenzorginstellingen. In duurtjaren stelde de Raad de graanprijs vast, beperkte zij de in- of uitvoer en stelde men een maximaal gewicht per huishouden vast. Daarnaast inspecteerde men de graanzolders en kocht het Utrechtse stadsbestuur vanaf 1546 ook regelmatig graan ten behoeve van de armen.²⁹

Het stadsbestuur vaardigde wel meerdere bepalingen tegen de bedelarij uit. Bedelen werd als een legitieme kostwinning voor de armen gezien, maar men hechte aan een ordelijk en deugzaam verloop: zieke en kapotte ledematen moesten altijd bedekt blijven en van tijd tot tijd mocht er niet meer in de kerk gebedeld worden. Op verschillende momenten in de zestiende eeuw dienden de armen ook een teken van de stad te krijgen en te dragen om voor de uitdelingen in aanmerking te komen. Utrecht legde in 1536 een administratie voor alle nieuwe inwoners aan en hierin werden ook bedelaars vastgelegd. In crisisjaren kon men op

²⁷ Bogaers, *Aards*, 529-531.

²⁸ Ibidem 530.

²⁹ Ibidem 532.

deze wijze de toestroom van bedelaars af remmen; bedelaars van buiten de stad hadden trouwens altijd minder rechten dan de ‘eigen’ armen.³⁰

Een enkele keer werden personen die de bepalingen overtraden hardhandig bestraft: kaakstelling, zweepslagen, brandmerken en verbanning voor kortere tijd komen in de gerechtelijke dossiers voor als straffen. Vooral bij misbruik van de voorzieningen (onder valse voorwendselen aalmoezen accepteren), wanneer bijvoorbeeld gezonde bedelaars mensen onder druk zetten om te geven en voor bedelaars die het verkregene verkwanselden, kende men geen genade. Maar het aantal straffen voor bedelen is zeer beperkt, en uit de toonzettingen van magistraten spreekt vaak begrip voor de situatie.³¹ Het stadsbestuur gaf tenslotte een enkele keer toestemming voor het houden van een collecte.³²

Leden van de Utrechtse elite vervulden dus verschillende rollen in verband met de armenzorg: die van financier, uitvoerder, beheerder of toezichthouder. In het vervolg van dit hoofdstuk geef ik een indicatie van de omvang van de armenzorg in de zestiende eeuw in Utrecht. Van een groot aantal armenzorginstellingen zijn de inkomsten van 1570 (of soms enkele jaren daarvoor of daarna) bekend. In 1570 ondervond Utrecht en haar directe omgeving nog weinig gevolgen van de opstand tegen Spanje. Ook zijn in de betreffende administraties de uitgaven ten bate van de armen terug te vinden. In bijlage I is te lezen dat in 1570 de armenzorginstellingen in totaal ongeveer 40.000 karolusgulden aan inkomsten ontvingen.³³ Ter vergelijking, de totale inkomsten van de stad Utrecht bedroegen in 1569-1571 eveneens ongeveer 40.000 gulden.³⁴

De fundaties ontvingen grond, huizen, kostbaarheden, kapitaal en zogenaamde ‘oudeigens’ (donateurs vestigden dan een eeuwigdurende rente op hun huis). De stichtingen verpachtten het goed, verkochten het en zetten kapitaal om in aalmoezen, zorg of gebruikten het voor het onderhoud van de gasthuizen. Deze transacties werden bijgehouden in de jaarrekeningen. Per fundatie beslaan zij vaak meerdere boekdelen. Ook kregen de instellingen eenmalige giften. Dit waren legaten of schenkingen. In de nalatenschappen was meestal bepaald wat er met de opbrengsten diende te gebeuren (500 broden eenmalige per jaar uit te delen op een bepaalde dag, een halve stuiver per arme per week, etc.). De renten en pachten vormden het overgrote bestanddeel van de inkomsten van de stichtingen. Bogaers stelt dat de gebruikelijke rentevoet in die tijd in kerkelijke en sociale kringen 6,25% was (de zogenaamde zestiende penning). Dit betekende dat het totale vermogen van de fundaties dan ruim 680.000 gulden bedroeg (vergelijkbaar met ongeveer twintig miljoen Euro in 2011).³⁵ Op een enkele

³⁰ Muller Fz., *Stichtingsbrieven*, 59.

³¹ Bogaers, *Aards*, 533-534.

³² *Ibidem*, *Aards*, 552.

³³ Bijlage I.

³⁴ Bogaers, *Aards*, 552.

³⁵ 16 maal de totale jaarlijkse inkomsten (42.666 karolusgulden); zie bijlage I.

Voor de omrekening heb ik gebruik gemaakt van de calculator op: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>

uitzondering na waren deze fondsen onbelast; alleen het Johannietenklooster betaalde belastingen, in de overige boekhoudingen komen belastingen niet voor.³⁶

De fondsen voor thuiszittende armen besteedden gemiddeld ongeveer een derde deel van hun inkomsten aan hulp voor de armen.³⁷ In totaal werden er volgens Bogaers ongeveer 1700 schotels per week uitgedeeld. Incidentele en informele hulp laat Bogaers buiten beschouwing, evenals het feit dat meerdere personen naar alle waarschijnlijkheid van meerdere fondsen hulp ontvingen. De behoefte aan en het aanbod van steun zal ook niet in alle maanden van het jaar even groot geweest zijn; de nadruk van de steun zal op de wintermaanden gelegen hebben. Bogaers schat op basis hiervan dat circa 2500 mensen van deze steun gebruik maakten.³⁸

Daarnaast kenden de instellingen bij benadering 430 bedden, die vaak door 2 personen gebruikt werden. Tellen we hierbij op dat er ook een aanzienlijke aantal ongeregistreerde kamers en hutten was, dan moeten op jaarbasis ook nog eens ongeveer duizend personen via deze kanalen geholpen zijn. In totaal was er in Utrecht dus voor ongeveer 3500 personen structurele ondersteuning. Aangezien de stad Utrecht in 1570 circa 25.000 inwoners had, betekent dit dat volgens deze berekening veertien procent van de inwoners van de stad bij tijd en wijle gebruik maakte van de ondersteuning.³⁹

Voor levensonderhoud was rond 1580 minimaal 10 gulden per jaar nodig, wanneer we geen rekening houden met eventuele huurkosten.⁴⁰ Voor de circa 2.500 thuiszittende armen die een bijdrage ontvingen was ongeveer 6.500 karolusgulden beschikbaar.⁴¹ Per arme was dan ongeveer één stuiver per week beschikbaar (ongeveer tweeënhalve gulden per jaar). De bedeling bedroeg dus grofweg een kwart van de benodigde inkomsten. De ondersteuning was dus onvoldoende om van te leven, de overgrote meerderheid had andere bronnen van inkomsten nodig. Teeuwen stelde dat de steun aan armen in Utrecht bescheiden was in omvang.⁴² De beter onderbouwde conclusies van Bogaers zijn daarmee in tegenspraak.⁴³

De bovenstaande inschatting van de omvang van de fondsen maakt ook duidelijk dat de armenfondsen wellicht drie keer zoveel mensen hadden kunnen ondersteunen. Dat dit niet is gebeurd valt de beheerders en toezichthouders aan te rekenen. In het volgende hoofdstuk wordt met dit in het achterhoofd de ontwikkeling van twee armenfondsen in de zestiende eeuw nader beschreven.

³⁶ Bogaers, *Aard*, 552.

³⁷ Zie Bijlage I.

³⁸ Bogaers, *Aards*, 552.

³⁹ Vgl. Bogaers, *Aards*, 554; Bogaers komt door een iets andere berekening op 16%

⁴⁰ Ibidem 556.

⁴¹ Bijlage I

⁴² Teeuwen, *Swaricheyt*, 50.

⁴³ Bogaers, *Aards*, 550-556.

II. Het Heilige Geestfonds en de Armennoodhulp

Het Heilige Geestgasthuis en de Armennoodhulp behoorden in de zestiende eeuw tot de grootste zorgfondaties in de stad. In 1537/38 vond een boekenonderzoek in opdracht van de keizer plaats. De Heilige Geestfundatie had toen 627 karolusgulden aan inkomsten. 187 gulden daarvan werd besteed aan armenzorg, 97 gulden ging op aan vaste lasten. Er was in dat jaar een batig saldo van 343 gulden. In het jaar na de controle zien we dat de inkomsten bijna zijn verdubbeld tot 1279 gulden. 552 gulden werd uitgegeven aan de armenzorg en dit betekende grofweg een verdriedubbeling. Onmiddellijk na de visitatie werd ook de straat voor het huis aan de Oude Gracht opgeknapt, er werd een kappelletje gebouwd en werd het jaarboek in viervoud opgemaakt ten behoeve van een betere controle. Bovendien werden de nieuwe pachtcontracten openbaar gemaakt door ze op verschillende plekken in de stad aan te plakken. De visitatie van 1538 leek dus enig effect te hebben. De toenmalige rentmeester Jan van Voerde (een gerenommeerd bestuurder met goede contacten) erkende zelf dat hij zorgvuldiger was geworden.⁴⁴

Vanaf het boekjaar 1545/46 zijn de boekhoudingen van het Heilige Geesthuis, op enkele jaren na, bewaard gebleven. De inkomsten stegen sterk in de tweede helft van de zestiende eeuw terwijl de uitgaven aan de armenzorg niet significant toenamen. Een opvallende constante zijn de relatief hoge vaste lasten: elk jaar kregen vier bestuurders (de schout, domdeken en twee burgemeesters) 6 zilveren munten om een mannelijk varken (een beer) te kopen te waarde van 34 gulden. De onderprocurator of rentmeester ontving een jaarwedde van 50 gulden, evenveel als het jaarinkomen van een bescheiden ambachtsman.⁴⁵

Het Heilige Geesthuis verkreeg zijn inkomsten met name uit het verpachten van grond en boerderijen, en renten gevestigd op huizen die decennia en soms zelfs eeuwen geleden waren geschonken. Er kwamen in de tweede helft van de 16^e eeuw nauwelijks nieuwe donaties bij: uit de archieven blijken 3 legaten en 2 schenkingen die maar beperkte invloed hadden op de totale inkomsten. Het Heilige Geesthuis was in dat opzicht al sinds lang een slapende instelling.⁴⁶

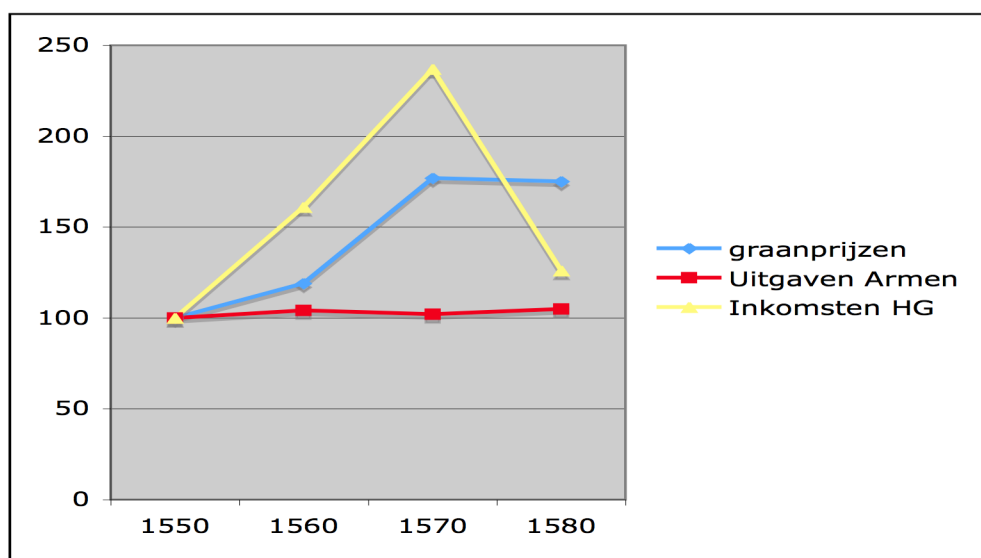
In de dure jaren zeventig kreeg het heilige Geestfonds te kampen met verduistering door de onderprocurator. Hij bleek 1451 gulden te hebben onttreemd. Dit ging ten koste van het saldo in 1578. De dalende inkomsten (zie figuur 1.) zijn waarschijnlijk niet alleen hieraan te danken. Uit het erfpachtboek (1308-1664) blijkt dat het fonds verschillende bezittingen had ten westen van Utrecht. Deze pachtinkomsten hebben zeer waarschijnlijk te leiden gehad onder de belegeringen door de Spanjaarden van IJsselsteijn (1575), Oudewater (1575) en Woerden (1575-76). In tegenstelling tot Bogaers veronderstel ik dat dit de verkoop van enkele

⁴⁴ Dodt, *Staat der gasthuizen*, 180

⁴⁵ Bogaers, *Aards*, 529.

⁴⁶ *Ibidem* 548.

landerijen, bijvoorbeeld in Maarssen in 1582, wellicht verklaart. De boekhoudingen bevatten geen verslagen van discussies of verantwoordingen van transacties, maar een procurator en geestmeesters namen duidelijk de ruimte om naar eigen inzicht te beschikken. En dat men daarbij niet in de geest van de schenkers en in het belang van de armen handelde is te zien wanneer men de uitgaven aan armen van het Heilige Geesthuis, de inkomsten van het fonds en de uitgaven aan armen in de periode 1550 tot 1580 analyseert (zie figuur 1.).

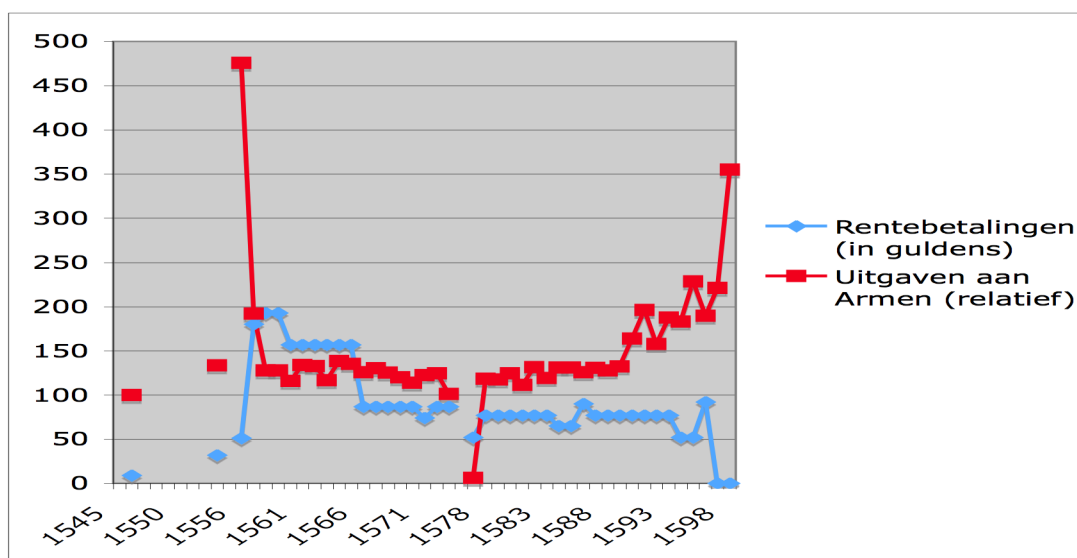

Figuur 1. Graanprijzen, uitgaven aan armen en inkomsten van het Heilige Geesthuis.⁴⁷

In crisisjaren verplichtte het stadsbestuur het Heilige Geesthuis tot een grotere inzet. Op last van de burgemeesters moest in de winter van 1556-57 extra graan ingekocht worden in Amsterdam en in de vorm van broden worden uitgedeeld. In dat jaar besteedde het fonds eenmalig circa driekwart van de inkomsten aan armen zorg (ruim negentig procent van de uitgaven waren ten bate van de armen). Opmerkelijk genoeg ging deze extra inspanning net als later in 1598 gepaard met de substantiële rentekopen (een middeleeuwse manier om kapitaal te verwerven door onroerend goed te verkopen en terug te huren).⁴⁸ De reden dat de uitgaven aan armen zo ver achter bleven bij de inkomsten van de fundatie is waarschijnlijk dat het saldo niet onbeperkt vrij beschikbaar was. Dat verklaart ook waarom het voor het fonds onmogelijk om de gevraagde extra inspanningen tegen acute armoede uit het eigen vermogen te bekostigen. Zowel in de winter van 1556/57 als later in de jaren negentig werd de gevraagde aanvullende hulp (deels) met geleend geld betaald. Duidelijk is in figuur 2. ook te zien dat in de zware crisis van 1598 de bestuurders overgingen tot het aflossen van de eerder aangegane leningen.

⁴⁷ Ibidem 881-882 (bijlage 12, tabel 9).

⁴⁸ Het Utrechtsarchief, Bij de stad bewaarde archieven I, 413, Heilige Geestrekening 1598.

Figuur 2. Rentebetalingen en uitgaven aan armen van het Heilige Geesthuis.⁴⁹

Vanaf 1546-1577 oefende Jan Bogaert de Oude het procureurschap van het Heilige Geesthuis uit. Bogaert was lid van twee broederschappen. En naast het beheer van het Heilige Geesthuis verzorgde hij vanaf 1558 ook de boekhouding van het St. Magriethuis. Bogaert was toen al een vermogend man. Hij werd namelijk in 1532 al benaderd om mee te betalen aan de nieuwe stadsverdedigingen en hij bekostigde een haakbus (een toen nieuw type geweer met een lont dat halverwege de jaren twintig zijn intreden had gedaan op het slagveld). Bogaert beschikte over twee huizen en in één daarvan bevond zich zijn kaarsenmakerij. Ook pachtte hij vanaf de jaren veertig morgen veenland van de heren van Culemborg bij Ede. In 1558 kocht hij een groot huis aan de hedendaagse Oudegracht. Om deze transacties te financieren gebruikte hij de fondsen van het Heilige Geesthuis. Na de controle van zijn laatste administratie moest hij nog 2982 gulden overleggen. Hij voldeed een deel van deze schuld in waardepapieren. Het restant zou hij ter zijne tijd met onroerend goed voldoen. In de rekening zijn verder geen bedragen ingeboekt maar er wordt in de rekening van 1578/79 verwezen naar een, helaas verloren gegane, afrekening met Bogaert. Een tweede twijfelachtig feit is dat zijn opvolger constateerde dat in 1579-1580 meerdere pachtcontracten niet deugden.

Bogaers wijst er op dat Bogaert ook de andere kant van de medaille kende: na zijn termijn bij het St. Magriethuis was de fundatie hem nog 631 gulden schuldig. Het zou kunnen zijn dat Bogaert ook bij het Heilige Geesthuis leende ten behoeve van het St. Magriethuis.⁵⁰ Ook dit soort taferelen leidde er toe het saldo van de fundaties niet volledig aangesproken kon

⁴⁹ Bogaers, *Aards*, 879-880 (bijlage 12, tabel 8).

⁵⁰ Zie Bogaers, *Aards*, 569-570, vgl. 887 (bijlage 12, tabel 12).

worden voor de armenzorg: het saldo was simpelweg niet in kas, er moest wel geleend worden.⁵¹

De beheerder had dus grote vrijheid om over de ‘overschotten’ te beschikken. Dit kan de toezichhouders niet zijn ontgaan. Evenzeer opvallend is de invloed die regenten uitoefenden op de bedelingen. Vanaf 1582/1583 zijn in de jaarboeken bewijzen te vinden van uitdelingen aan individuen: een zus van een zekere Peter Petersz. krijgt op voorspraak van burgemeester Peter Foeyt in 1582/83 20 stuivers uitgekeerd. Op verzoek van de vrouw van schepenen Hendrik Stel kreeg een zieke vrouw een jaar later 2 gulden en 8 stuivers en ook de zwangere vrouw van een lagere stadsambtenaar werd extra bedeed en ontving 38 stuivers en een rok ter waarde van 5 gulden. De grootste gift bedroeg 12 gulden en was volgens een raadsbesluit bestemd voor de algemeen bekende leraar aan de Hiëronymusschool. Hij had kort voor 1596 vrouw en kind verloren. In de laatste decennia vormen de uitdelingen aan schrijnende gevallen een terugkerende uitgavenpost.⁵² Systematischer onderzoek zal moeten aantonen of actieve bemiddeling of het hebben van de juiste contacten een systematische rol hebben gespeeld bij de verdeling van de steun.

Volgens boekhoudingen uit de jaren negentig van de zestiende eeuw werden de overschotten meerdere keren in losrenten omgezet. Dit terwijl de pachtprijzen in deze jaren zeer aantrekkelijk waren,⁵³ voor losrenten werd over het algemeen een zestiende penning ontvangen. Het wekt dus wel enige verbazing dat men in deze jaren ook nog eens onroerend goed verkocht. Bovendien, vond Bogaers in de archieven verschillende voorbeelden van kopers die een hypotheek verstrekt kregen uit het fonds.⁵⁴ Het fonds fungeerde als een financiële instelling. De toenmalige controleurs stelden ook nog enkele dubieusheden in de administratie vast: een administrateur die zich 20 guldens toebedeelde in plaats van de twintig stuivers waar hij recht op heeft en het in rekening brengen van een oude pachtprijs in plaats van de nieuwe.⁵⁵

De bovengenoemde zaken hebben waarschijnlijk geleid tot een geringe populariteit van het Heilige Geesthuis bij potentiële begunstigers en het zal wellicht hebben bijgedragen aan de oprichting van de Armennoodhulp in 1496, eveneens een fonds voor de thuiszittende armen. Al in 1503 had de nieuwe fundatie 347 gulden aan inkomsten. Des te opmerkelijker is het dat de controleur van de boekhoudingen in 1538 maar 213 gulden aan inkomsten registreerde. In het eindrapport concludeerde hij dat veel giften niet werden geregistreerd en

⁵¹ Ibidem 568; zie voor een uitvoeriger beschrijving van de carrière van Bogers in: Cornelis Dekker, ‘Contrareformatie en traditionalisme; tegenstellingen in de hoge geestelijkheid in de zestiende eeuw’, in E.S.C. Erkelens-Buttinger (ed.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum, 1997) 11-28.

⁵² Bogaers, *Aards*, 561-563.

⁵³ B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993) 324.

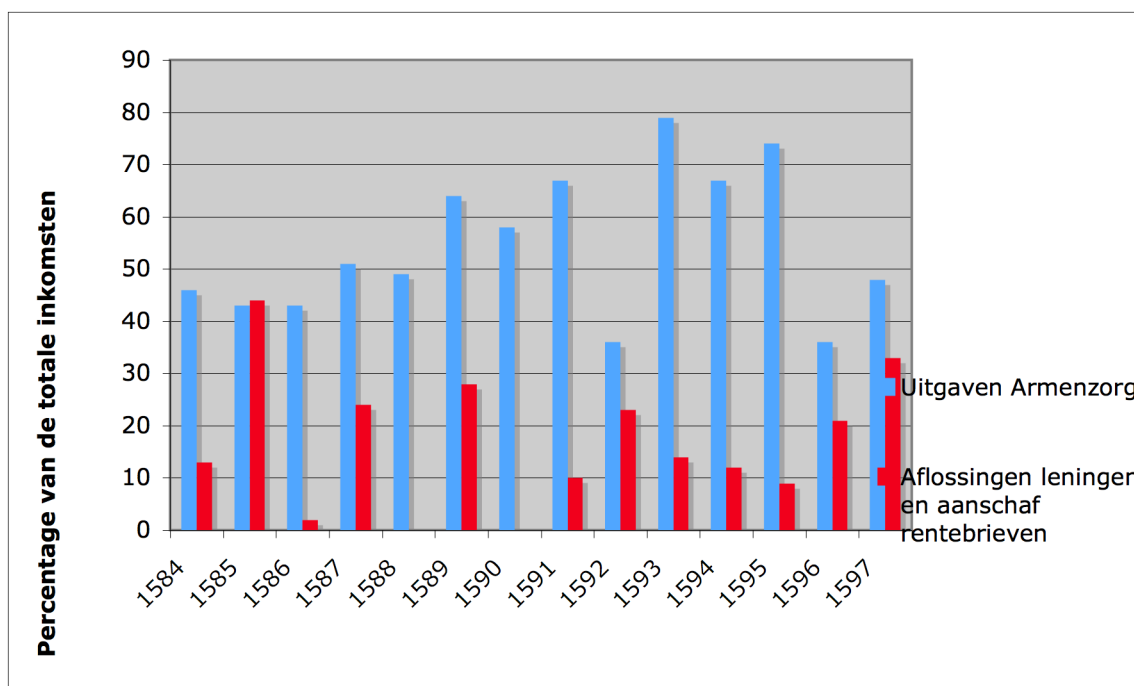
⁵⁴ Bogaers, *Aards*, 572.

⁵⁵ Het Utrechts archief, Bij de stad bewaarde archieven I, 413, Heilige Geest rekening 1587/88 en 1592/93.

dat zij uit de hand onder de armen werden verdeeld. Of de boekhoudkundige discipline in de jaren na het onderzoek toenam, is niet te zeggen omdat de rekeningen tot 1584 ontbreken.

In het jaar 1583-1584 registreerde de beheerder van het fonds maar liefst 3959 gulden aan inkomsten.⁵⁶ In de laatste twee decennia van de zestiende eeuw kwamen bijna 9000 guldens uit 68 schenkingen, legaten, boetes en collectes binnen. De Armennoodhulp had bovendien inkomsten van proveniers. Dit succes van de Armennoodhulp, doet vermoeden dat het de inwoners van Utrecht in de zestiende eeuw wel bekend was dat de organisatorische richtlijnen van de middeleeuwse armenfondsen geen voldoende garantie waren voor een besteding van de gelden overeenkomstig de wensen van de gulle gevers. De armennoodhulp voorzag in een behoefte en kreeg het vertrouwen.

Toch keerde ook de Armennoodhulp bij lange na alle inkomsten niet uit aan de armen. Uit figuur 3. blijkt dat van alle inkomsten gemiddeld ongeveer de helft besteed werd aan ondersteuning van de armen. In dit opzicht stak de Armennoodhulp dus wel gunstig af bij het Heilige Geesthuis. Ook het noodhulpfonds zette grote legaten en overschotten om in losrenten. Ongeveer een vijfde van de inkomsten werd tussen 1583 en 1598 uitgegeven aan het aflossen van leningen en het aankopen van rentebrieven.

Figuur 3. De relatieve uitgaven aan armen, en aan aflossingen en rentebrieven van de Armennoodhulp.⁵⁷

In 1589 organiseerde de stichting op last van de burgemeesters een collecte. Deze bracht 204 gulden op ten behoeve van de thuiszittende armen. Datzelfde jaar staken de beheerders echter

⁵⁶ Het Utrechts archief, Bij de stad bewaarde archieven II, 2268, Armennoodhulprekening 1584.

⁵⁷ Bogaers, Aards, 890-891 (bijlage 12, tabel 9).

duizend gulden in rentebrieven. Wel werd in datzelfde jaar maar liefst 2246 gulden aan de armen besteed. In het zware jaar 1595/96 schonk het stadsbestuur het fonds 200 gulden, echter men investeerde ook weer 200 gulden in een rentebrief. In de crisiswinter 1597/98 vond een grote hongeropstand plaats, maar het Armennoodhulpfonds belegde in dat boekjaar nog ongeveer 2700 gulden.⁵⁸

Het Armennoodhulpfonds verkocht ook onroerend goed, terwijl net als bij het Heilige Geestfonds uit niets bleek dat de instelling om geld verlegen zat. Bijvoorbeeld een huurkooptransactie in 1588 pakte bijzonder gunstig uit voor de koper: de koper kreeg een voordelige hypotheek, mocht al betaalde huur verrekenen met zijn hypotheekbetalingen en kon zelf de huur opstrijken van een klein bijhuisje. Een andere getuige van de grote invloed de elite bij stichting had verworven zijn de gezinnen die in de jaren negentig, zonder dat hun namen openbaar gemaakt werden, op voorspraak van ‘bekende’ personen extra hulp ontvingen.⁵⁹

Muller Fz. heeft in de negentiende eeuw de teloorgang van de Armennoodhulp beschreven. In 1650 had dit fonds nog bijna 8000 gulden aan inkomsten. Tegen het einde van de zeventiende eeuw was dit echter tot de helft teruggelopen en een eeuw later bedroegen de inkomsten 1500 gulden.⁶⁰ Muller vond in de boekhouding duidelijke aanwijzingen dat dit behalve aan de tiërcering met name te wijten was aan leegloop van het fonds door de verkoop van (land)goederen.⁶¹ De hoofdsommen van de armenfondsen ondergingen hiermee hetzelfde lot als dat van de eigendommen van veel kloosters en katholieke kerken. De Utrechtse zeventiende-eeuwse predikant Voetius stelde dit aan de orde en riep op de ten behoeve van de armen gelegateerde vermogens te besteden aan traktementen van dominees, onderwijs en armenzorg. Maar ook bijna een eeuw later nadat Utrecht zich in het rampjaar 1672 aan de Franse koning had overgegeven klonk het nog uit een onbekende bron dat Utrecht ‘een lange tijd een broeinest is geweest van vele en kwaadaardige lichtmissen, slampampers en schrapers (de goeden uitgezonderd), die van de kerkelijke en geestelijke goederen een dronken wellustig en vadzig leven leidden.’⁶²

In beide boekhoudingen vallen een aantal zaken op. De inkomsten en de batige saldi van de fundaties bleven in de tweede helft van de zestiende eeuw stijgen. Bij het Heilige Geesthuis kwam dat door de stijgende rente- en erfpachtinkomsten. Dit gold ook voor de Armennoodhulp maar deze stichting ontving dus ook nog substantiële giften. De overschotten van de stichtingen werden in moeilijke jaren niet gebruikt voor extra uitdelingen. Juist in de

⁵⁸ Ibidem 890-891 (bijlage 12, tabel 9).

⁵⁹ Ibidem 561-562.

⁶⁰ Muller Fz., *Stichtingsbrieven*, 210, 218, 225.

⁶¹ Muller Fz., *Stichtingsbrieven*, 213-220.

⁶² Overgenomen uit Bogaers, Aards, 567. Het oorspronkelijke citaat komt uit: Van Domselaer, Tobias, *Het ontroerde Nederland door de wapens des konings van Frankrijk, dat is een waarachtig verhaal* (Amsterdam 1674); een exacte plaatsverwijzing ontbreekt.

dure jaren negentig probeerden de bestuurders van de fondsen leningen af te lossen ten koste van liquide middelen die aangewend konden worden voor het bestrijden van de toegenomen armoede. Bogaers vermoedt dat de verantwoordelijken zich zorgen maakten over niet geïnde pachten, dat men de uitgaven probeerde te beheersen en naar zekerheid streefde. De inkomsten en onroerende goederen werden herhaaldelijk in waardepapieren omgezet. Dit zijn afweging die men echter eerder van een financiële instelling dan van een armenfonds zou verwachten.⁶³

In 1596 werden de Armennoodhulp en Het Heilige Geesthuis op last van het stadsbestuur doorgelicht. Een jaar later ondergingen de fondsen van de kerken en de broederschappen hetzelfde lot. In het volgende hoofdstuk wordt in een selectieve geschiedenis van de zestiende-eeuwse Utrechtse armenzorg onder andere ook uitgebreid ingegaan op dit onderzoek.

⁶³ Ibidem 559.

III. Drie pleidooien voor centralisatie

Nadat ik in de vorige hoofdstukken van dit paper heb laten zien dat de armenbestuurders beschikten over een grote uitvoerende macht bij de Utrechtse fundaties, staat in dit hoofdstuk centraal dat er naast de nood van de armen ook een aantal politieke ontwikkelingen waren die zonder tegenbeweging tot een hervorming van de armenzorg zouden hebben geleid.

In de eerste plaats vond in 1522 een hongeroproer plaats. De onlusten werden geleid door ambachtslieden die zelf niet tot de armste klassen behoorden maar die door tegenslag in de problemen waren gekomen of die opkwamen voor anderen. Handelaren speculeerden namelijk al enige jaren met graan: partijen graan waren illegaal uitgevoerd, opnieuw ingevoerd en onder het mom van de gestegen kosten in Holland werden zij vervolgens voor hogere prijzen weer in Utrecht te koop aangeboden. Verschillende keren werd het stadsbestuur opgeroepen om hiertegen paal en perk te stellen. Een daadkrachtige reactie bleef echter uit en een heftige muiterij was het gevolg. De meute plunderde een drietal graanzolders. Eén daarvan was die van het regulierenklooster, de twee andere opslagplaatsen waren in de huizen van graankopers met nauwe banden met de toenmalige bestuurders van de stad.

Één van de graanzolders was van Gosen van Schayk, hij hield namens de stad toezicht op de verhandeling van graan en trad op als tussenpersoon tussen leveranciers en verkopers. Bij het huis van Jan van Rodenburg werden de ruiten ingegooid. Hij was één van de schepenen die toezicht moest houden op de openbare orde. Op straat klonken de beschuldigingen van corruptie en zelfverrijking ten koste van de armen. De raad verbood hierop de uitvoer van graan en stond burgers toe om privé-voorraden aan te schaffen voor eigen gebruik. Maar vervolgens vervolgde het stadsbestuur alle bij de schepenen bekende deelnemers aan de oploop.

De te lange aarzeling van het stadsbestuur om in actie te komen, waardoor het uiteindelijk tot een opstand kwam, de heftigheid van de verwijten en de hardhandige rechtsvervolging door de overheid doen vermoeden dat het stadsbestuur nauwe banden onderhield met de speculanten. Meer en meer slaagde de regentenklasse er in de stad naar haar hand te zetten. De onlusten in 1522 waren dus ook een politieke indicatie van de groeiende weerzin tegen de toen heersende factie van Zoudenbalch, Van Voerde (de eerder genoemde rentmeester van het Heilige Geesthuis was een lid van deze familie) en Van Rodenburg. De gilden slaagden er enkele jaren na de opstand in om de regentenfactie daadwerkelijk ten val te brengen, maar de leden van het oude bewind verbonden zich met de bisschop en keizer Karel V. Na een burgeroorlog kon de Utrechtse sticht in 1528 aan het bezit van de Habsburgers worden toegevoegd.⁶⁴

⁶⁴ Dodt, *Staat der gasthuizen*, 215-225

De machtsovername van Karel V bracht ook nieuwe humanistische inzichten over de armenzorg. Het programma dat de Spaans-Vlaamse humanist Jean-Luis Vives uitwerkte voor de stad Brugge en de ervaringen in Ieper kregen navolging in een Groot Plakkaat van de keizer (1531). De ordonnantie bepleitte een zakelijker benadering van de armoede, maakte onderscheid tussen eigen en vreemde armen, stelde een centraal toezicht voor en legde grote nadruk op de noodzaak van werk voor eenieder die daartoe in staat was.⁶⁵ Die ideeën leken in warme aarde te vallen: Holland was in oorlog met Denemarken en ook in Utrecht had dat ernstige gevolgen. Volgens het Plakkaat waren de aantallen bedelaars en werklozen enorm toegenomen. Om deze praktijk tegen te gaan diende de prikkel om te werken te worden vergroot en de armenzorg te worden ingedamd. De keizer ordonneerde onder andere om meer gerechtsdienaren in dienst te nemen, onderzoek te doen naar de armen in de stad en de bestaande armenfondsen samen te voegen.⁶⁶

Het keizerlijk Plakkaat kreeg pas in 1538 een concreet vervolg. De in de inleiding al genoemde Rennoy, de controleur van de boeken in Holland, kreeg de opdracht om de financiële administraties van de Utrechtse armenzorginstellingen te auditeren. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de landsheer de armeninstellingen, conform de humanistische ideeën in zijn ordonnantie, wilde samenvoegen. Alle fondsen die onder wereldlijk toezicht stonden werden gevisiteerd, de andere instellingen, onder de verantwoordelijkheid van de geestelijkheid, werd dit lot bespaard. De boekhoudingen werden in het algemeen zeer ondoorzichtig bevonden. In de boekhoudingen van het Heilige Geesthuis, de Armennoodhulp, de verschillende gasthuizen en het weeshuis, werden ongespecificeerde bedragen, ongeoorloofde verkopen, achterstallige inkomsten en verpachtingen beneden de reële prijzen geconstateerd. Ook concludeerde de onderzoeker dat verschillende giften niet waren geregistreerd. De auditor vreesde dat de slechte boekhoudingen tot de ondergang van individuele fondsen zou kunnen leiden en kwam inderdaad tot de conclusie dat centralisatie van de armenzorg tot een beter toezicht zou leiden. Bovendien ergerde hem de soms buitensporige kosten van gemeenschappelijke maaltijden die verschillende broedersschappen meerdere keren per jaar organiseerden.⁶⁷

Uit de boekhouding van St. Jacobusbroederschap blijkt echter dat in de jaren zeventig deze uitgaven weer tot even disproportionele hoogte waren opgelopen.⁶⁸ Ook de bedelarij werd na de afkondiging van het Plakkaat beperkt aangepakt. Uit de archieven van de Utrechtse rechtbanken blijkt dat een kwart van de strafzaken na 1530 betrekking heeft op bedelen. De straffen waren wel hardvochtig: geseling of een knip in het oor, bedelaars die

⁶⁵ Prak, *Armenzorg 1500-1800*, 49.

⁶⁶ Dirck Volckertszoon Coornhert, *Boeventucht* (Muiderberg 1985) (heruitgave onder redactie van A.J. Gelderblom e.a.) 31.

⁶⁷ Johan van de Water, *Groot Plakkaatboek [...] 's lands van Utrecht* (Utrecht 1729) 549-559

⁶⁸ Het Utrechts archief, bij de stad bewaarde archieven II 2499, rekeningen van de St. Jacobusbroederschap ,

bovendien geweld hadden gebruikt kregen de doodstraf.⁶⁹ Mij zijn helaas, ter vergelijking, geen cijfers bekend van het aantal strafzaken, veroordelingen en strafmaten van voor 1530. Uit de verslagen van de rechtbanken blijkt dat de rechters mededogen toonden voor (gezonde) burgers die tot armoede waren vervallen. En wanneer bedelaars na onderzoek de waarheid bleken te hebben verteld, konden zij op enige compassie rekenen. Een bedelaars wiens vrouw daadwerkelijk ernstig ziek was, moest in 1556 weliswaar terugkeren naar zijn geboortestreek, maar kreeg wel zes stuivers mee.⁷⁰ Voelden de magistraten zich niet aangetrokken tot de humanistische veroordeling van bedelen? Opvallend is dat alle veroordeelden in de beschouwde zaken mannen waren van buiten de stad.

De vraag dringt zich dus op in hoeverre deze humanistische opvattingen werkelijk invloed hebben gehad op het functioneren van de armeninstellingen in Utrecht. Het lijkt er sterk op dat de bestuurders en instelling hechtten aan hun eigen voorrechten en praktijken. De Utrechtse armenzorg werd in tegenstelling tot bijvoorbeeld de hulp in enkele Zuid-Nederlandse steden in de jaren dertig niet hervormd.⁷¹

Een tweede politieke ontwikkeling die tot een hervorming van de armenzorg in Utrecht had kunnen leiden was de machtswisseling ten gevolge van de reformatie. In het midden van de zeventiger jaren stelde Utrecht zich achter de Opstand tegen Spanje. In 1576 verlieten de laatste Spaanse troepen vanuit kasteel Vredenburg de stad. Op 18 juni 1580 kondigde het Utrechts stadsbestuur het verbod op de uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst af. Het besturen van de stad bleef vanaf dat moment lange tijd voorbehouden aan protestanten. De samenwerking met de katholieke elite bleef echter bestaan. Katholieken en protestanten bleven samenwerken in de Utrechtse armenzorg. Wel werd in 1578 de Gereformeerde diaconie opgericht. De diaconie richtte zich in Utrecht in eerste instantie niet alleen op de lidmaten van de Gereformeerde kerk. Zij werd in feite één van de tientallen hulpinstanties in Utrecht. De protestantse armenzorg kende echter niet dezelfde rijkdom als de bestaande fundaties. Het succes van het protestantisme bracht ook een groeiend aantal armen dat aanspraak deed op de diaconie met zich mee. In de verslagen van het stadsbestuur zien we vanaf deze tijd herhaaldelijk dominees vragen om meer geld voor de eigen diaconie en een pleidooi houden voor de reorganisatie van de Utrechtse armenzorg.⁷²

De opstand tegen Spanje zorgde opvallend genoeg niet voor een structurele neergang in de inkomsten van de armenzorg. In het laatste kwart van de zestiende eeuw werden zelfs een aantal nieuwe fundaties aan het armenzorglandschap toegevoegd. Misschien omdat verschillende broederschappen vanaf 1580 hun inkomsten niet meer kwijt konden aan erediensten waardoor een groter deel te goed kon komen aan de armenzorg. Bogaers schat dat

⁶⁹ Bogaers, Aards, 529.

⁷⁰ Het Utrechts archief, stadsarchief I, 657, dossier 41-2, 6 juni 1556

⁷¹ Bogaers, Aards, 543.

⁷² Teeuwen, *Swaricheyt*, 59-60.

het totaal van de hoofdsommen aan het einde van de zestiende eeuw was opgelopen tot meer dan een miljoen gulden (circa 33 miljoen Euro in 2011), aangezien de totale inkomsten opliepen naar ongeveer 70.000 gulden.⁷³ De bevolking van Utrecht bleef in de periode bij benadering stabiel in omvang.⁷⁴ En toch was er in 1598 weer een oproer waarin de armenzorg een hoofdthema was.

De jaren negentig behoorden tot de duurste van de zestiende eeuw. Een aanzienlijk deel van de bevolking was tot armoede vervallen. De leiders van de opstand voerden de falende armenzorg aan als één van de aanleidingen.⁷⁵ Zij uitten hun afkeer van de steeds verder opgerekte privileges van de nieuwe (sinds de reformatie) en de oude elite (de adel, de patriciërs en de kanunniken, waarvan een belangrijk deel afkomstig was uit de machtigste Utrechtse families). Aanstoot gaf bijvoorbeeld de belasting van 5% om de bijdrage van de Staten van Utrecht aan de opstand te bekostigen, en waarvan de soms zeer vermogende kanunniken waren uitgesloten. Bovendien had de pest weer eens de kop opgestoken in Utrecht. De sociaal-economisch historicus Ronald Rommes schatte dat in de volgende jaren circa 10% van de inwoners aan de epidemie ten onder ging.⁷⁶ Een lange en harde winter, gevolg door een gure april maand betekende een extra grote nood. De kloof met de rijken nam in die jaren enorm toe: zij leefden in overvloed. De Utrechtse humanist Buchelius beschreef in 1598 de klachten tegen de rijken en verklaarde hun rijkdom. Hij schreef dat goederen die waren nagelaten ten behoeve van de armen schandelijk misbruikt werden door de adel en de kinderen van de patriciërs. De gelden werden maar een heel klein beetje gebruikt voor hulp aan de armen, het grootste deel werd lichtzinnig verkwest.⁷⁷

Deze crisis van 1598 was voor het stadsbestuur reden om nogmaals onderzoek naar de armenzorg in te stellen. De conclusie van het onderzoek luidde dat er grote nood was onder de armen maar ook stelde men vast dat er genoeg fondsen beschikbaar waren voor de armenhulp; in het verleden hadden voldoende schenkers hun vermogen bestemd voor de rijken. De belangrijkste aanbeveling was dat een grote commissie in het leven geroepen zou moeten worden waarin de stedelijke raad, de vijf kapittels, de vier parochiekerken en de diaconie zitting hadden. Voorgesteld werd verder een lijst op te stellen waarop alle bedeelde armen stonden zodat dubbele ontvangsten konden worden uitgesloten. Ook zou de commissie alle armen moeten visiteren. In 1603 werd dit plan door de Utrechtse humanist en jurist

⁷³ Bogaers, *Aards*, 558.

⁷⁴ De Bruin e.a., *Een paradijs vol weelde, geschiedenis van de stad Utrecht*, (Utrecht, 2000) 249.

⁷⁵ Judith Pollman, *Een andere weg naar God: de reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000) 152-155.

⁷⁶ Ronald Rommes, 'Op het spoor van de dood: de pest in en rond Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 1991) 99

⁷⁷ Pollman, *Een andere weg*, 154.

Gijsbert Lap van Waveren uitgewerkt.⁷⁸ Voor de derde keer in de eeuw leken hervormingen onvermijdelijk, maar de raadsinspanningen en de opstand leidden ook rond de eeuwwisseling niet tot centralisatie van de Utrechtse armenzorg; in de eerste helft van de zeventiende eeuw zouden er nog verschillende crisissen in de armenzorg volgen.

De in dit hoofdstuk geschetste geschiedenis van de Utrechtse fundaties is zeker niet volledig en moet vooral worden gezien als een illustratie dat het uitblijven van de centralisatie van de armenzorg niet vanzelfsprekend was. Kenmerkend voor de geschiedenis van Utrecht in de zestiende eeuw is de voortdurende strijd tussen opeenvolgende stadsfacties. In de jaren twintig en dertig streden de aanhangers van de Habsburgers met de regionale adel en patriciërs. In de jaren vijftig en zestig bestreden de voor- en tegenstanders van de prins van Oranje elkaar. Libertijnen en Calvinisten vormden facties in de jaren tachtig en negentig. En in het laatste kwart van de eeuw waren er bovendien voortdurend spanningen tussen de nieuwe bestuurders van de stad en oude adel en patriciërs die de Staten van Utrecht domineerden. Deze vaak zeer roerige politieke strubbelingen hebben ongetwijfeld een effect gehad op de politieke afwegingen, de bestuurlijke daadkracht en de verwijten over en weer.

⁷⁸ J. Lap van Waveren, 'Memorie van sommighen en verscheyden Provencs, Ghasthuysen en Goodtscameren, die binnen de stadt van Utrecht, den armen gehandwerkt en gedeylt worden', in: *Koninkrijk van het historisch genootschap*, 15 (1859) 87-109.

IV. De late reorganisatie van de Utrechtse armenzorg

Waarom bleef de Utrechtse armenzorg ondanks de genoemde ontwikkeling gedurende de hele zestiende eeuw ongewijzigd? In Leiden en Haarlem ging men al decennia eerder tot hervormingen over en de reorganisatie in het Zuid-Nederlandse Ieper vormde zelfs de inspiratie voor het Groot Plakkaat van de keizer in 1531. Teeuwen beschrijft een drietal factoren die in de literatuur genoemd worden als grondslagen voor de hervorming van de armenzorg in de vroegmoderne tijd: de proletarisering als gevolg van het handelskapitalisme, het humanisme en de reformatie.⁷⁹ Deze laatste twee factoren leidden zoals in het vorige hoofdstuk beschreven in Utrecht niet tot centralisatie. De reformatie deed met de oprichting van de diaconie eerder de versnippering nog verder toe nemen.

De economische verklaring richt zich op de toename van het aantal behoeftige personen, en de verpaupering die zich begon te voltrekken in verschillende steden in de Zuidelijke Nederlanden en Holland. De groei van de internationale handel zorgde daar voor proto-industrialisatie in de nijverheid. De gunstige werkgelegenheid had een enorme aantrekkingskracht op armen die van heinde en ver kwamen en emplooi zochten. De stadsbestuurders van de textielstad Leiden gingen zelfs actief op zoek naar welkome immigrantenwerkers. De Hollandse steden kenden vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw bovendien een relatief grote godsdienstvrijheid. Hierdoor vonden vele religieuze dissidenten de weg naar de Hollandse steden. De druk op de armenzorginstanties nam hierdoor zienderogen toe.⁸⁰

De economische omstandigheden in Utrecht waren anders dan bijvoorbeeld die in Leiden. Utrecht was al sinds het midden van de middeleeuwen geen internationale handelsstad meer. Voor de Utrechts economie waren de lokale en regionale markten van het grootste belang. De regionale adel, de geestelijkheid, én een patriciaat bestaande uit notarissen, advocaten, klerken en regeringsambtenaren vormden in de zestiende eeuw de Utrechtse bovenlaag. Ook waren er onder de onafhankelijke gildenmeester ambachtslieden die over enig vermogen beschikten, maar de buitengewoon rijke koopman-regenten zoals men die in de Hollandse en Zeeuwse steden kon vinden, ontbraken in Utrecht.⁸¹

Toch, zo is al eerder in dit essay gebleken kende ook Utrecht schrijnende armoede. In de jaren twintig, vijftig, zestig en negentig van de eeuw leidde dit tot onlusten en opstanden. Ook al was de economische situatie onvergelijkbaar, Utrecht kende meerdere crisissen die het stadsbestuur noopte tot ingrijpen. De voortdurende tekorten van de diaconie getuigden eveneens van de enorme behoefte aan steun voor de armen. Uit de bedelingsregisters blijkt

⁷⁹ Teeuwen, *Swaricheyt*, 51.

Zie voor een uitgebreide beschrijving van de economische verklaring: Catharina Lis en Hugo Soly, 'Neighbourhood and social change in West-European cities. Sixteenth till nineteenth centuries', *International review of social history* 38 (1993) 1-30.

⁸⁰ Teeuwen, *Swaricheyt*, 55.

⁸¹ De Bruin e.a., *Een paradijs vol weelde*,

dat een groot deel van de mensen die in Utrecht steun aanvroegen weldegelijk in de nijverheid werkzaam was. Ook wijst Teeuwen er op dat in Utrecht relatief veel soldaten met hun gezinnen gehuisvest waren en ook deze groep moest zich regelmatig tot de ondersteuning wenden.⁸²

Teeuwen zoekt de verklaring voor het uitblijven van de reorganisatie van de armen in de zestiende eeuw, in navolging van de Utrechtse socioloog en historicus Marco van Leeuwen, in het immigrantenbeleid van de stad Utrecht. Zij stelt dat de waarde die een stad hechtte aan de armenzorg in hoge mate samenhang met het belang dat zij hechtte aan de komst van immigranten. Van Leeuwen baseert zich op het werk van De Vries en Van der Woude als hij stelt dat stadsbestuurders bereid waren voor armenzorg te betalen om zo arbeidskrachten van buiten de stad te mobiliseren. Verschillende auteurs hebben reeds gewezen op het belang van immigranten voor de bloeiende economieën in de Gouden Eeuw van Amsterdam en Leiden. Bovendien was het van groot belang om seizoensarbeiders voor de stad te behouden wanneer zij tijdelijk over minder inkomsten konden beschikken. De Hollandse bestuurders hadden dus een duidelijk motief om hun invloed op de armenzorg te vergroten.⁸³

De andere kant van deze medaille was dat de armenzorg evenzeer kon worden gebruikt om emigratie van arme luiden op gang te brengen als het een stad economische even tegen zat. Met de Utrechtse textielnijverheid ging het vanaf 1530 bergafwaarts. Zij maakte niet dezelfde explosieve groei door als die in de Hollandse steden.⁸⁴ De welvarende immigranten uit de Zuid-Nederlandse steden vertrokken met name naar de protestante Hollandse en Zeeuwse steden. De vreemdelingen die zich in Utrecht vestigden waren grotendeels arme Duitse werkzoekenden. Voor het Utrechts stadsbestuur was er dus geen enkele noodzaak om zich gastvrij op te stellen tegenover nieuwkomelingen. Vanaf 1568 nam het stadsbestuur dan ook verschillende maatregelen om inwoners die buiten de stad waren geboren te registeren en in 1583 werd bepaald dat om in aanmerking te kunnen komen voor armenzorg men minimaal drie jaar in de stad moest wonen, later werd deze regel nog enkele malen aangescherpt tot een voorwaarde van minimaal acht jaar verblijftijd in de stad in 1654.⁸⁵ Ook ten opzichte van het verkrijgen van het burgerschap was Utrecht streng: voor personen die buiten de stad waren geboren was het burgerschap duurder dan voor

⁸² Ibidem 56.

⁸³ M.H.D. van Leeuwen, Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 59 (1996) 133 en 152; Hij baseert zich op J.de Vries en A.van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van de moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 755-756.

⁸⁴ A.H.M. van Schaik, 'Een nieuwe heer en een andere leer' in: renger de Bruin e.a. (ed.), *Een paradijs vol weelde: geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 202.

⁸⁵ De Water, *Groot Plakaatboek*, 549-559.

ongeborenen en de prijs voor het burgerschap was meer dan een veelvoud van wat men voor het burgerschap in Amsterdam moest betalen.⁸⁶

Dit immigratieargument verklaart echter niet waarom de Utrechtse regenten niet overgingen tot een herstructurering van de armenzorg. Het is immers niet noodzakelijk dat dit zou leiden tot een uitbreiding van de armenzorg. Wanneer de regenten bang waren voor de aanzuigende werking van de armenzorg, dan is dat zelfs zeer onwaarschijnlijk. De hervormingen zouden immers ongetwijfeld ook geresulteerd hebben in een betere controle en greep op de armenzorg van de stadsbestuurders. Op deze manier had men het stelsel kunnen laten uitbreiden en inkrimpen naar economisch believen. Bovendien zou men zich met een efficiëntere inrichting van de armenzorg een politiek argument hebben verschaft om zich op legitieme wijze meester te maken van (een overschietend deel van) de rijkdommen van de fundaties.

Dat de hervormingen van de Utrechtse armenzorg in de zestiende eeuw uitbleven en dat de bestuurders van de armenzorg zich meester hadden gemaakt van de fundaties hoeft niet los van elkaar te worden gezien. De feiten en de cijfers over de armenzorg in Utrecht en de in de paper geschetste geschiedenis passen naadloos in het door Price beschreven beeld van een elite die zich vooral bekommerde om de eigen belangen, om de voorrechten die kapitaalkrachtige armenzorginstellingen hen bood en die geen medewerking wenste te verlenen aan de verschillende centralisatiepogingen. In tegenstelling tot Van Leeuwen en Teeuwen zie ik de armenzorg niet uitsluitend als een instrument voor het managen van de relatie tussen armen en rijken, nadrukkelijk dient ook het belang van de armenzorg (evenals bijvoorbeeld de bestuurlijke instanties en de schutterij) voor de omgang binnen de elites te worden gezien.⁸⁷

Tot nu toe heb ik uitsluitend stilgestaan bij de financiële belangen van de bestuurders. De Leidense historicus Luuc Kooijmans schetst de betekenis van sociaal kapitaal voor de vroegmoderne en moderne elite. De verzekering tegen mogelijk tegenspoed en van een mooie toekomst bestond, zeker in de zestiende en zeventiende eeuw, uit een netwerk van zakelijke en persoonlijke belangen. De leden van de elite zochten zekerheid in een vorm van collectief optreden: ze hielpen elkaar bij lief en leed, met het verwerven van functies, zo ook bij het opbouwen van de vermogens ten behoeve van de oude dag en de nageslachten. Hij die iets geeft mag iets terugverwachten, zo beschrijft Kooijmans de sociale basiscode van de elite; gunsten werden verleend én verwacht. Het verdient zeker aanbeveling de gang van zaken in de Utrechts armenzorg vanuit dit theoretisch perspectief nog eens nader te bestuderen. De

⁸⁶ In 1615 betaalde men in Utrecht 50 gulden en in Amsterdam acht gulden en in Amsterdam hanteerde men één tarief ongeacht waar men geboren was. Uit: Ronald Rommes, 'De bevolking', in: C. Dekker, *De geschiedenis van de provincie van Utrecht van 1528-1780* (Utrecht 1997) 38-40.

⁸⁷ Vgl. Marianne Wilschut, 'Corruptie in de Gouden Eeuw: Iedereen vond dat het grote graaien eigenlijk niet kon', *Historisch Nieuwsblad* 6 (2005).

rijke, versplinterde, toezichtarme fundaties vormden een rijke bron van gunsten, een speelveld van de elite om te geven en te nemen.⁸⁸

⁸⁸ Luuc Kooijmans, *Onder regenten: de elite in een Hollandse stad: Hoorn 1700-1780* (Amsterdam 1985); Luuc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1997).

Slot

Ik heb mij, zoals in de inleiding van dit artikel al beschreven laten inspireren en deels ook laten leiden door de gegevens in het boeiende en uitgebreide beschouwingen over de Utrechtse armenzorg in het proefschrift van Bogaers en in de beschouwing van de stadsarchivaris Muller Fz. De transcripties van een selectie van de verslagen van het stadsbestuur door Dodt van Flensburg zorgden voor enkele sprekende voorbeelden in mijn betoog. Met relevante historische literatuur heb ik geprobeerd de verzamelde feiten een historisch kader te geven.

Mijn stelling is dat het uitblijven van de hervorming van de armenzorg in Utrecht verklaard wordt door de particularistische motieven van haar invloedrijke bestuurders. De bestuurders, die in de zestiende eeuw uit een steeds kleinere groep van gerenommeerde regenten werden geworven, wogen een voor die tijd en voor die kringen kenmerkende oriëntatie op het eigen sociale netwerk af tegen de noodzaak van ondersteuning van hun noodlijdende stadgenoten en hun verplichtingen aan de schenkers. Naast een ongetwijfeld ook veelvuldig oprechte sociale bewogenheid, resulteerde juist deze niet-charitatieve betrokkenheid van beheerders en bestuurders er in dat sommigen zich schaamteloos verrijkten, dat tijdelijke financiële noden van niet noodlijdende Utrechters door leningen uit de fondsen geadresseerd werden, dat bekende armen extra geholpen konden worden en dat de bestuurders bankierden met armenfondsen zonder rekening te houden met de bepalingen van de oorspronkelijke eigenaren van de kapitalen.

De versplinterde Utrechtse armenzorg met zijn rijkdom en gebrekkig toezicht hoefde wat de bestuurders betrof niet hervormd te worden, zij konden zo gedurende de hele zestiende eeuw naar eigen inzicht beschikken over de mogelijkheden die de fundaties hen boden. De bestuurders hadden niet alleen financiële en sociale belangen om dit voorrecht niet op te geven, zij waren gedurende de hele zestiende eeuw nadrukkelijk ook in de directe nabijheid van de bestuurlijke macht. Deze conclusie bevestigt het betoog van de Utrechtse historicus Maarten Prak. Hij stelt dat de vroegmoderne armen volledig afhankelijk waren van de elite. De vroegmoderne armenzorg kende nog niet het karakter van een moderne sociale verzekering. De armenzorg was in de zestiende eeuw in Utrecht nog een samenraapsel van hulp en voor armen bestond er zeker nog geen recht van aanspraak op de voorzieningen.⁸⁹

Het naar eigen inzichten beheren van de kapitalen, onroerende goederen en waardepapieren heeft zich wat betreft de zestiende-eeuwse Utrechtse armenzorg niet beperkt tot de nieuwe heren uit de vroege protestantse tijd in Utrecht. Misbruik van de rijkdommen heeft meerdere malen plaats kunnen vinden, zo is uit bovenstaande voorbeelden wel duidelijk geworden. Een eerste aanbeveling voor verder onderzoek is dan ook de nadere analyse van de

⁸⁹ Prak, *Armenzorg*, 49.

financiële en onroerendgoedtransacties die voorkomen in de boekhoudingen van de fundaties. Wie profiteerden hiervan en wat was nu eigenlijk exact de aard en de omvang van het misbruik? In het verlengde daarvan ligt de door Bogaers opgeworpen vraag of de zelfverrijking dusdanig was dat het ook de in korte tijd vergaarde vermogens van nieuwe protestantse bestuurdersgeslachten als Wittenwaell en Van Velthuys (mede) kan verklaren?⁹⁰ Op zich valt het de bestuurders natuurlijk niet te verwijten dat met de leden van de eigen en middenklasse zaken werd gedaan: de overgrote groep onvermogene was hiertoe per definitie niet in staat.

Ook het conceptueel kader dat Kooijmans aandraagt vraagt om een nadere analyse. De toenmalige gedragscodes van de elite maken het anachronisme om het gedrag van de bestuurders uitsluitend als corrupt te kwalificeren. Voor historici is dat mijns inziens een doodlopende weg. De zestiende-eeuwse beschuldigingen van machtsmisbruik waren bovendien niet altijd op feiten gebaseerd en dienen altijd te worden geïnterpreteerd in het licht van de veelvuldige factietwisten. Bijvoorbeeld de kritiek van Buchelius en Lap van Waveren op de toenmalige regenten was ook de uiting van frustratie van een oppositionele factie die pas na 1618 aan de macht kwam.

In 1610 en 1618 vonden in Utrecht wederom onlusten plaats. Uiteindelijk pleegden aanhangers van Prins Maurits een coup ten gunste van een nieuwe contraremonstrantse stadselite, die bestond uit gildenmeesters en uitoefenaars van vrije beroepen. De daaropvolgende hervorming van het stadsbestuur, een vroedschap werd ingevoerd naar Hollandse model, én de volharding van de Utrechtse diakenen leidden tot de oprichting van een centrale publieke instantie. Deze richtte zich op de bedeling van thuiszittende armen en kreeg opzichters in dienst ter bestrijding van de bedelarij. De staatsgreep van Maurits leidde niet alleen in de stad, maar ook in de Republiek tot een grootscheepse herschikking van posities: honderden nieuwe bestuurders namen de posities in van voorgangers die de zijde van Johan van Oldebarnevelt hadden gekozen. Deze versterking van het gezag in de Republiek versterkte ook de positie van het nieuwe stadsbestuur en betekende een verloren slag voor het particularisme. En ook al werden in Utrecht de nieuwe armenbezorgers zowel uit de gereformeerde gomaristen als uit het katholieke bevolkingsdeel geworven, in 1628 zag de Utrechtse aalmoezenierskamer eindelijk het licht.⁹¹

⁹⁰ Bogaers, *Aards*, 566-567.

⁹¹ Teeuwen, *Swarigheid*, 53.

Literatuur

- Bavel, B.J.P. van, *Utrechtse gasthuizen en openbare orde* (Derdejaarscriptie, Utrecht 1987).
- Bavel, B.J.P. van, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).
- Bogaers, L.C.J.J., *Aards, betrokken en zelfbewust: de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008).
- Bruin, R. de, e.a. (ed.), *Een paradijs vol weelde: geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000).
- Damme C.D. van., *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-europa (voornamelijk 18^e tot begin 19^e eeuw)* (Leuven 1990) 92-100.
- Dirck Volckertszoon Coornhert, *Boeventucht* (Muiderberg 1985) (heruitgegeven onder redactie van A.J. Gelderblom e.a.).
- Dekker, C., ‘Contrareformatie en traditionalisme; tegenstellingen in de hoge geestelijkheid in de zestiende eeuw’, in: E.S.C. Erkelens-Buttinger (ed.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum, 1997)
- Dotd van Flensburg (red.), J.J., *Archief voor de kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht II, Staat der gasthuizen binnen Utrecht, ten tijde van de overdracht der temporaliteit aan keizer Karel den vijfden* (Utrecht 1839-1848).
- Hoven van Genderen, B., van den, ‘Op het toppunt van de macht’, in: R. de Bruin e.a. (ed.), *Een paradijs vol weelde: geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000).
- Kam, R. de, *Voor de armen alhier: De geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen* (Utrecht, 1998).
- Kooijmans, L., *Onder regenten: de elite in een Hollandse stad: Hoorn 1700-1780* (Amsterdam 1985).
- Kooijmans, L., *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1997).
- Lap van Waveren, J., ‘Memorie van sommighen en verscheyden Provens, Ghasthuysen en Goodscameren, die binnen de stadt van Utrecht, den armen gehandwerkt en gedeylt worden’, in: J.A Grothe (ed.), *Kronijk van het historisch genootschap*, 15 (1859).
- Leeuwen, M.H.D. van, ‘Logic of charity: poor relief in preindustrial Europe’, *Journal of Interdisciplinary History* 24 (1994) 583-613.
- Leeuwen, M.H.D. van, *Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek*, *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 59 (1996).
- Lis, C. and H. Soly, ‘Neighbourhood and social change in West-European cities. Sixteenth till nineteenth centuries’, *International review of social history* 38 (1993).

- Maréchal, G., 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', in: *AGN II* (Haarlem 1980) 273-274.
- Pollman, J. *Een andere weg naar God: de reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000).
- Prak, M., 'Armenzorg 1500-1800', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam en Den Haag 1998) 49-90.
- Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Politics of Particularism* (New York 1994).
- Rommes, R., 'Op het spoor van de dood: de pest in en rond Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 1991).
- Rommes, R. 'De bevolking', in: C. Dekker, *De geschiedenis van de provincie van Utrecht van 1528-1780* (Utrecht 1997).
- Schaik, A.H.M. van, 'Een nieuwe heer en een andere leer' in: R. de Bruin e.a. (ed.), *Een paradijs vol weelde: geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000).
- Schmidt, A., 'Survival strategies of Windows and their families in early modern Holland c. 150-1750', *History of the family* 12 (2007) 268-281.
- Teeuwen, D., 'Van groote zwarigheid der armen deser stadt: de reorganisatie van de armenzorg in Utrecht 1580-1674', in: M.A. van der Eerden (ed.), *Jaarboek oud Utrecht* (Utrecht 2010).
- Vries, J. de en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van de moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Water, J. van de, *Groot Plakaatboek [...] 's lands van Utrecht* (Utrecht 1729).
- Wilschut, M., 'Corruptie in de Gouden Eeuw: Iedereen vond dat het grote graaien eigenlijk niet kon', *Historisch Nieuwsblad* 6 (2005) 77-78.